

(ग) व्यवस्थात्मक दृष्टिकोन

‘व्यवस्था’ (सिस्टम) या मुळात जीवशास्त्रीय, पण मानवशास्त्र, समाजशास्त्र व मानसशास्त्र या विषयांच्या अभ्यासकांनी वापरलेल्या, संकल्पनेचा राज्यशास्त्राच्या अध्ययनात प्रथम वापर करण्याचे श्रेय डेव्हिड ईस्टन याला दिले जाते. गेब्रियल आल्मंड आणि कार्ल डायश यांनी व्यवस्थात्मक पद्धतीचा वेगळ्याच प्रकारे अवलंब केला. आल्मंडनी संरचना-कार्यवादाच्या स्वरूपात तर डायश यांनी संसूचनलक्षी संशोधनात व्यवस्थात्मक दृष्टिकोन अवलंबला. कोणतीही ‘व्यवस्था’ म्हणजे परस्परसंलग्न व परस्परांशी आंतरक्रिया करणाऱ्या घटकांचा संच असते. आपल्या अभ्यासाचा विषय ही एक ‘व्यवस्था’ आहे, म्हणजे एकमेकांशी संबंधित घटकांचा संच आहे असे समजून विश्लेषण करणे यालाच व्यवस्थात्मक विश्लेषण म्हणतात. १९५० नंतर डेव्हिड ईस्टनने राज्यशास्त्रात या दृष्टिकोनाचा ऊहापोह केला व आग्रह धरला. त्याच्या मते राज्यशास्त्राला शास्त्रशुद्ध सिद्धान्ताची मांडणी करणे या दृष्टिकोनाचा अवलंब करूनच शक्य होईल.

ईस्टनने मुख्यत्वे राज्यव्यवस्था आणि तिचे पर्यावरण यांच्यातील आंतरसंबंधावर लक्ष केंद्रित केले आहे. राज्यव्यवस्थेच्या कक्षा (बाउंडरीज) संकल्पनात्मक पातळीवर स्पष्ट करण्यासाठी तो राजकीय जीवनाची पुढीलप्रमाणे व्याख्या करतो. “समाजासाठी अधिकारपूर्ण धोरण ठरवणे आणि ते अमलात आणणे या प्रक्रिया ठळकपणे प्रभावित करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कृती राजकीय जीवनाचा भाग असतात. समाजासाठी होणारी धोरणाची निर्मिती वा अंमलबजावणी यांच्याशी आपल्या हालचाली ज्या ज्या वेळी संबंधित असतात, तेव्हा आपण राजकीय कृती करीत असतो.” “संपूर्ण समाजासाठी अधिकारयुक्त मूल्यनिर्धारण करणे” हे राज्यव्यवस्थेचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य असते. किंबहुना या कार्याशी ज्या ज्या कृतींचा संबंध येतो त्या सर्वांना मिळूनच राज्यव्यवस्था ही संज्ञा वापरली जाते. आणि “अधिकारयुक्त मूल्यनिर्धारण” हा राज्यशास्त्राचा मुख्य अभ्यासविषय ठरतो. अधिकारयुक्त धोरणाची निर्मिती करणे हा प्रत्येक समाजापुढे महत्त्वाचा प्रश्न असतो. या प्रश्नांचे विशिष्ट समाज कसे विश्लेषण करतो व सोडवणूक करतो हे अभ्यासणे राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांस आवश्यक असते. मौल्यवान वस्तूंचे वितरण सत्ताधारी व्यक्ती समाजात करतात, किंवा वस्तूंचे मूल्य ठरवून देतात, किंवा मूल्यवान मानल्या गेलेला वस्तूंच्या संदर्भात उद्भवलेल्या तंटेबखेड्यांचा निवाडा करतात. या सर्व कामांना उद्देशूनच ईस्टनने “अधिकारयुक्त मूल्यनिर्धारण” (अॅथॉरिटेटिव्ह अॅलोकेशन ऑफ व्हॅल्यूज) असा शब्दप्रयोग केला आहे. समाजात हे कार्य करणाऱ्या राज्यव्यवस्थेबरोबरच इतरही भौतिक, सामाजिक, मानसिक, जैविक व्यवस्था असतात. त्यासुद्धा मूल्यनिर्धारण करतात पण त्या मूल्यनिर्धारणाची अधिकारयुक्तता सीमित असते. अधिमन्य बळाचा वापर करणे किंवा तसे करण्याचा धाक दाखवणे हे फक्त राज्यव्यवस्थेलाच करता येते यातच तिचे वेगळेपण सामावलेले असते. ईस्टनपेक्षा आल्मंडने केलेल्या राज्यव्यवस्थेच्या व्याख्येत हे वेगळेपण अधिक स्पष्ट झाले आहे. तो म्हणतो, “दंडशक्तीचा अधिमन्य वापर

करून किंवा त्याचा धाक दाखवून ऐक्य आणि संपोषणाची कार्ये पार पाडणाऱ्या आंतरक्रियांचा संच म्हणजे राज्यव्यवस्था होय." समाजातील इतर गैर-राजकीय संरचनाही जेव्हा राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभागी होतात तेव्हा त्या सहभागापुरत्या त्याही राज्यव्यवस्थेत अंतर्भाव होतात. राज्यव्यवस्था व तिचे पर्यावरण यांच्यातील सीमारेषांमधून राज्यव्यवस्थेच्या संकल्पनात्मक सरहद्दी (बाऊंडरीज) निर्धारित होत असतात. दंडशक्तीच्या अधिमन्य वापराची संबंधित कुती, भूमिका व संरचना यांचा त्या सरहद्दीमध्ये समावेश होतो.

ईस्टवने मांडलेली राज्यव्यवस्थेची संकल्पना थोडक्यात अशी मांडता येईल : ही संकल्पना मूलतः पर्यावरण व राज्यव्यवस्था यांच्यातील देवाणघेवाणीवर आधारित आहे. पर्यावरणाकडून राज्यव्यवस्थेकडे आगते (इनपुट्स) येत असतात. त्यात मागण्या व पाठिंबे या दोहोंचा अंतर्भाव असतो. राज्यव्यवस्थेने अमूक एक प्रकारे मूल्य निर्धारण करावे किंवा करू नये असे मागण्याचे स्वरूप असते. अनेकदा काही मागण्या प्रमाणाबाहेर मोठ्या असतात किंवा अवधी व साधनांच्या मर्यादांमध्ये त्या पूर्ण करता येण्याजोग्या नसतात. हे आन्धान पेलण्यासाठी राज्यव्यवस्था अनेक मार्ग अवलंबते. काही मागण्या आविष्कृत होऊ देत नाही, तर काही मागण्या समाजाच्या सांस्कृतिक आदर्शांशी विसंगत ठरवून निकालात काढते, किंवा परोपरीचे उपाय योजून काही मागण्यांची तीव्रता कमी करते, तर काही मागण्या पूर्ण करणे कसे अशक्य आहे हे स्पष्ट करते. उरलेल्यापैकी शक्य होईल त्या मागण्यांचे रूपांतर (कन्व्हर्जन) अधिकारयुक्त निर्णयांच्या स्वरूपात राज्यव्यवस्था करते. या निर्णयांनाच निर्गते (आऊटपुट्स) असे म्हटले जाते. मागण्यांची अशी परिपूर्ती करण्यावरच राज्यव्यवस्थेचे अस्तित्व टिकून राहाणे अवलंबून असते. पर्यावरणाकडून पाठिंब्याच्या रूपाने मिळणारे पाठबळही राज्यव्यवस्थेला उपयुक्त ठरत असते. संपूर्ण राजकीय समुदाय, राजवट आणि राजकीय अधिसत्ता या तिन्ही बाबींबद्दल किमान पातळीवरची आत्मोक्त त्यासाठी लोकांमध्ये असावीच लागते. बहुसंख्य लोक जर राज्यव्यवस्थेविषयी असंतुष्ट राहिले तर त्यांचे पाठिंबे क्षीण होण्याचा धोका संभवतो.

राज्यव्यवस्थेतून समाजात प्रस्तुत होणारी निर्गते आणखी नव्या मागण्यांना जन्म देतात. याला ईस्टन प्रत्यादान परिणाम (फीडबॅक इफेक्ट) असे नाव देतो. एकप्रकारे प्रत्यादान प्रक्रिया ही राज्यव्यवस्थेला बाहीव पाठिंबा निर्माण करते तसेच नवी आव्हानेही उभी करते. आगते-निर्गते-प्रत्यादान-पुन्हा आगते..... असे चतुर्भुज सर्व राज्यव्यवस्थांमध्ये अखंड सुरू राहते. राज्यव्यवस्थेचा एखादा चाल जेव्हा धोक्याची पातळी ओलांडून पलीकडे जातो तेव्हा राज्यव्यवस्थेमुळे अरिष्ट उभे राहते. ज्या परिस्थितीमुळे हे घडले ती आटोक्यात ठेवण्यात राज्यव्यवस्था विजयी व कशी बहारवी होते यावर तिचे भवितव्य अवलंबून असते. आगत्यांच्या रूपांतर निर्गतांत करणे हे राज्यव्यवस्थेचे मौलिक कार्य असले तरी राज्यव्यवस्था म्हणजे काही ई कार्ये करणारी रूटीन यंत्रणा नाही. तिला स्वतःचे असे प्रयोजन व साध्य असते. त्या साध्या

दिशेने वाटचाल करताना पावलोपावली तणाव येतात तेव्हा प्रसंगी नियंत्रणात्मक अधिकार वापरून तर प्रसंगी पाठिंबे बळकट करण्यातून राज्यव्यवस्था त्या तणावांवर मात करित असते.

राज्यव्यवस्था तणावांवर नियंत्रण करण्यासाठी वेळ पडल्यास आपल्या अंतर्गत रचनेत बदलही करते, तसेच माहितीची देवाण-घेवाण करण्याच्या अधिक प्रभावी पद्धती अवलंबात आणते. राज्यव्यवस्था नुसती टिकून राहणे नव्हे तर कार्यक्षम राहणे आवश्यक असते. तिच्या हातून 'अधिकारयुक्त मूल्यनिर्धारण' होत राहते तोपर्यंत तिची कार्यक्षमता कायम आहे असे मानले जाते. प्रत्येक समाजात राज्यव्यवस्था अस्तित्वात असतेच. तिच्यावाचून समाजाचे अस्तित्त्वच संभवत नाही. अगदी जर समाज एखाद्या आकस्मिक कारणाने नामशेष झाला तरच राज्यव्यवस्था नष्ट होऊ शकते. त्यामुळे राज्यशास्त्रीय अध्ययनासाठी राज्यव्यवस्था हे एकक निवडून तिचे आंतरक्रियात्मक विश्लेषण करण्यावाचून पर्याय नसतो, असे प्रतिपादन ईस्टनने केले आहे.

संरचना-कार्यवाद :

आल्मंडने व्यवस्थात्मक दृष्टिकोनाचा अवलंब तौलनिक शास्त्राच्या अध्ययनासाठी केला. त्यासाठी संरचना-कार्यवाद ही संकल्पना त्याने वापरली. राज्यव्यवस्थेतील संरचनांचा विचार त्यांच्या कार्याच्या माध्यमातून करणे यात अभिप्रेत असते. आल्मंडच्या मते प्रत्येक राज्यव्यवस्थेला काही कामे पार पाडावीच लागतात. ती कामे एखादी राज्यव्यवस्था किती कार्यक्षमपणे पार पाडते यावरून ती राजकीय विकासाच्या कोणत्या पायरीवर आहे हे ठरवता येते. या कार्यांच्या अनुषंगाने अभ्यासक काही प्रश्न उपस्थित करू शकतो. उदा. अमूक एका राज्यव्यवस्थेत अमूक एक काम कोण करतो ? कोणत्या यंत्रणांमार्फत करतो ? किती कार्यक्षमपणे करतो ? इत्यादी. या प्रश्नांच्या उत्तरांमधून राज्यव्यवस्थांचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. एका राज्यव्यवस्थेतील संरचना व कार्ये यांची तुलना दुसऱ्या राज्यव्यवस्थेतील संरचना व कार्ये यांच्याशी करणे अनेक दृष्टींनी उद्बोधक ठरू शकते.

राज्यव्यवस्था जसजशी विकास पावते तसतशा राजकीय रचना बिगर-राजकीय रचनांपासून अलग होत जातात. एवढेच नव्हे तर राजकीय संरचनांमध्येही कार्यानुसार संरचनांचा वेगळेपणा स्पष्ट होत जातो. ठराविक कार्ये करणाऱ्या विशिष्ट रचना विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ वगैरे स्वरूपात साकार होत जातात. त्यांच्यातील सत्ताविभाजन अधिकाधिक स्पष्ट होते. बदलत्या काळाच्या व परिस्थितीच्या गरजांनुसार नव्या राजकीय संरचना निर्माण करणेही आवश्यक ठरते. या प्रक्रियेला आल्मंडने 'राजकीय संरचनांचे भित्रीभवन' (स्ट्रक्चरल डिफरन्सिएशन) असे नाव दिले आहे. त्याच्या मते असे भित्रीभवन होणे हे राजकीय व्यवस्थेच्या वाढत्या क्षमतेचे व राजकीय विकासाचे लक्षण असते. संरचनांच्या भित्रीभवनाच्या आधारे राज्यव्यवस्थेतील विकासप्रक्रियेचा अभ्यास केला जाऊ शकतो.

प्रत्येक राज्यव्यवस्थेत विशिष्ट संरचना विशिष्ट कार्ये पार पाडतात. ठराविक संरचनेला

॥ ५८ ॥ राजकीय सिद्धान्त आणि विश्लेषण
 आपले नियत कार्य करता आले नाही तर इतर किंवा नव्या संरचनांमार्फत ती केली जातात.
 राज्यव्यवस्थेचे अस्तित्व, ऐक्य व स्थैर्य यांना पोषक ठरणाऱ्या कार्यांना विधायक कार्य तर
 मारक ठरणाऱ्या कार्यांना घातक कार्ये (डिस-फन्क्शन्स) असे म्हणतात. विधायक कार्यांचे सात
प्रकार आल्मंड सांगतो. त्यापैकी पहिली चार आगतांच्या, तर उरलेली तीन निर्गतांच्या स्वरूपाची
 आहेत. ती अशी : (१) राजकीय समाजीकरण व भरती, (२) हितसंबंधांचे अभिव्यक्तीकरण,
 (३) हितसंबंधांचे समुच्चयन, (४) राजकीय संसूचन, (५) नियमनिर्मिती, (६) नियमांची
 अंमलबजावणी, आणि (७) नियमांबाबत अभिनिर्णय, आगत-कार्ये गैर-शासकीय उप-
व्यवस्थांमार्फत, तर निर्गत-कार्ये शासकीय उपव्यवस्थांमार्फत पार पाडली जातात.

ही कार्ये कार्यक्षमपणे केली जाण्यावर राज्यव्यवस्थेचे संतुलन अवलंबून असते. संतुलन
 (इक्विलिब्रियम) म्हणजे राज्यव्यवस्थेच्या विविध घटकांमध्ये समतोल राहून ती व्यवस्था स्थिर
 राहाणे, जे बदल घडतील ते सामावून घेण्यात व्यवस्थेला यश मिळणे ! इथे आल्मंड
 राज्यव्यवस्थेच्या क्षमतांची संकल्पना मांडतो. परिवर्तनांच्या आगतांशी राज्यव्यवस्था कशी
 तोंडमिळवणी करते यावरून तिची क्षमता ठरते. अशा वेळी बदलाचा परिणाम एका संतुलनाकडून
 दुसऱ्या संतुलनाकडे जाण्यात व्हावा, संतुलन मोडून पडण्यात होऊ नये ही दक्षता राज्यव्यवस्थेला
 घ्यावी लागते. राज्यव्यवस्थेच्या ठिकाणी पुढील तीन प्रकारच्या क्षमता असाव्याच लागतात.
 (१) (साधनसामुग्री) काढून घेण्याची, (२) (व्यक्ती व समूहांवर) नियंत्रण करण्याची आणि
 (३) (वस्तू व सेवा) वितरित करण्याची. याखेरीज देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांतून येणाऱ्या
 मागण्यांना प्रतिसाद देण्याची, तसेच आकर्षण व निष्ठा टिकवून ठेवणारी प्रतीके निर्माण करण्याची
 क्षमताही असावी लागते. या क्षमतांची कसोटी पाहणारी आव्हाने कधी खुद्द त्या राज्यव्यवस्थेतील
 अभिजनांकडून किंवा पर्यावरणाकडून - म्हणजे सामाजिक समूहांकडून - तर कधी अन्
 राज्यव्यवस्थांकडून उभी केली जातात. ती आव्हाने समर्थपणे पेलता आलीत तरच राज्यव्यवस्था
 संतुलित राहाते.

(घ) वर्तनलक्षी दृष्टिकोन

उत्तेजना (स्टिम्युलस) मिळताच प्राणी प्रतिसाद (रिस्पॉन्स) देतात. या प्राणीशास्त्रीय निरीक्षणावर सामाजिक शास्त्रांचा वर्तनलक्षी दृष्टिकोन आधारित आहे. मात्र केवळ वर्तनवाद (बिहेवरिझम) जसाचा तसा सामाजिक शास्त्रांना लागू केला जाऊ शकत नाही. उत्तेजना व प्रतिसाद या दोहोंमध्ये मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा घटक असल्यामुळे उत्तेजना व प्रतिसाद यांच्यात यांत्रिक पद्धतीने संबंध जोडणे शक्य नसते. त्यामुळेच “वर्तनलक्षी” (बिहेवियॉलिस्ट) असे

पाहजत.

वा सिद्धान्त

(३) अर्थ

नैसर्गिक

तथ्यांचे स

मांडणी नि

नाव या दृष्टिकोनास दिले आहे. "जी तथ्ये पंचेद्विंशती किंवा घांत्रिक उपकरणांकरवी झालेल्या प्रत्यक्ष ज्ञानावर आधारित असतात तेवढीच तथ्ये प्रमाण घानावीत" हे वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाचे मुख्य सूत्र आहे. अभ्यासविषयाला शास्त्रीय अधिष्ठान देणे व त्याबद्दलचे आकलन वाढवणे हा या दृष्टिकोनाचा हेतू आहे.

इतिहास, तत्त्वज्ञान, संस्थात्मकता व वर्णनप्राधान्य यावर आधारित पारंपरिक राज्यशास्त्राबद्दल असमाधानी असलेल्या अभ्यासकांनी पर्यायी अशा अनुभवनिष्ठ अध्ययनपद्धती शोधून वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाचा पाया अमेरिकेत घातला. प्रारंभी एक निषेध चळवळ म्हणून पुढे आलेला हा दृष्टिकोन आज बिगरसाम्यवादी राज्यशास्त्राचा मुख्य प्रवाह ठरला आहे. याला मिळाली तेवढी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणत्याही दृष्टिकोनाला मिळालेली नाही. वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाने एक अभ्यासविषय म्हणून राज्यशास्त्राची उद्दिष्टे, व्याप्ती व अध्ययन पद्धती या तिन्ही अंगांनी फेररचना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. राजकीय घटितांचे जवळून व सूक्ष्म निरीक्षण करणे आणि मानसशास्त्र समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र वगैरे सामाजिक शास्त्रांच्या सिद्धान्त पद्धती, निष्कर्ष व दृष्टिकोन यांच्याजवळ राज्यशास्त्राला घेऊन जाणे, त्याचा अनुभवनिष्ठ आशय समृद्ध करणे असे प्रयत्न वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी केले आहेत. संपूर्ण शासन व्यवहार निरीक्षित किंवा निरीक्षणक्षम मानवी वर्तनाच्या परिभाषेत मांडणे हे त्यांचे साध्य होते.

डेव्हिड ईस्टन याने वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाचा पाया घातला असे मानले जाते. दृष्टिकोनाची पुढील आठ गृहीते किंवा हेतू त्याने सांगितले आहेत.

(१) वारंवारता :

माणसाच्या राजकीय वर्तनात लक्षात येण्याइतपत स्पष्ट अशी वारंवारता आढळते. तिच्या आधारें मानवी वर्तनाचे स्पष्टीकरण करता येते, तसेच भावी वर्तनाबद्दल भाकीतही वर्तवणे शक्य असते. स्पष्टीकरण व भाकीतकथन करता येणे या कोणत्याही शास्त्राच्या मुख्य कसोट्या असतात. मतदार-वर्तनाच्या अभ्यासावरून असे आढळते की मतदारांचा सामाजिक-आर्थिक दर्जा व्यावसायिक-जातीय प्रतिष्ठा वगैरे गोष्टींच्या आधारे एक आकृतिबंध तयार होतो. त्या आधारे अभ्यासक मतदारवर्तनाचे स्पष्टीकरण व भाकीतकथन करू शकतो.

(२) पडताळा :

संशोधनाच्या संदर्भात करावयाच्या सर्व विधानांना अनुभवसिद्ध पुराव्यांचे आधार असलेच पाहिजेत. प्रत्येक विधानाचा पडताळा अनुभवनिष्ठ निकषांवर घेता आला पाहिजे. ज्ञान, नियम वा सिद्धान्त यांची वैधता निरीक्षणक्षम प्रयोगांनी सिद्ध झाली पाहिजे.

(३) अध्ययनतंत्रे :

नैसर्गिक शास्त्रांमध्ये प्रचलित असलेल्या अध्ययनतंत्रांचा अवलंब करून राज्यशास्त्रीय तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण केले पाहिजे. काटेकोर अशा गणिती पद्धतींनी प्रस्थापित केलेली मांडणी निश्चितच वादातीत व अधिक विश्वसनीय असेल. त्याचप्रमाणे तौलनिक अध्ययनाच्या

॥ ६२ ॥ राजकीय सिद्धान्त आणि विश्लेषण

दृष्टीने ती अधिक उपयुक्त ठरू शकेल. यादृष्टीने सर्वेक्षण पद्धती, आशय विश्लेषण, नमुने पाहण्या, बहुचलात्मक विश्लेषण अशी तंत्र वर्तनवादी अभ्यासकांनी हाताळली आहेत.

(४) परिमाणन :

मोजमाप करण्याचा काटेकोर मार्ग म्हणून संख्याशास्त्रीय परिमाणनाचा (क्वॉन्टिटिव्ह) अवलंब वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी मोठ्या प्रमाणावर केला. संख्यांच्या स्वरूपात राजकीय मांडल्यामुळे त्यांच्या प्रतिपादनात नेमकेपणा येतो.

(५) मूल्यतटस्थता :

वर्तनलक्षी दृष्टिकोन मूल्यांना व नीतिशास्त्रीय निकषांना गैरलागू समजतो. त्याच्या तथ्ये आणि मूल्ये या दोन वेगवेगळ्या व स्वतंत्र गोष्टी आहेत, त्यांना अभ्यासकांनी वेगवेगळ्याच ठेवाव्यात. लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता वगैरे मूल्ये कितीही उत्तम असली तरी त्या खरेखोटेपणा वा बरेवाईटपणा शास्त्रीय कसोट्यांवर सिद्ध होणारा नसल्यामुळे त्यांच्याविषयी वस्तुनिष्ठ संशोधन केलेच जाऊ शकत नाही. संशोधनकार्य करीत असताना संशोधकाने स्वतः मूल्यात्मक बांधीलकी व अग्रक्रम दूर ठेवावेत.

(६) प्रमेय मांडणी :

तथ्य संकलन-विश्लेषण-स्पष्टीकरण-भाकीतकथन अशा पायऱ्यापायऱ्यांनी पद्धतशीर संशोधन केले जावे. संशोधनाला सिद्धान्ताची जोड मिळायलाच हवी. त्याखेरीज संशोधन अर्थही होणार नाही. मात्र वर्तनलक्षी दृष्टिकोनातील या सिद्धान्ताचे स्वरूप अभिजात परंपरेतील कित्ते सिद्धान्तापेक्षा मूलतः निराळे असते. या सिद्धान्ताचे स्वरूप कार्यकरणात्मक स्वरूपाचे असते. हे मांडलेल्या व तकनि परस्परांशी जोडल्या गेलेल्या अशा संकल्पनांच्या आधारे उभी केलेली प्रमेये असे त्यांचे स्वरूप असते. पुनः पुन्हा चाचण्या करून अंतिम सिद्धान्त मांडता येतात. कनिष्ठ, मध्यम व सर्वसाधारण-सार्वत्रिक अशा तीन भिन्न पातळ्यांवरचे असतात. सर्वसाधारण-सार्वत्रिक सिद्धान्त निर्माण करता यावेत हा वर्तनलक्षी संशोधनांचा हेतू असला पाहिजे.

(७) विशुद्ध शास्त्र :

संशोधन हे विशुद्ध शास्त्र आहे. त्याचा उपयोग सामाजिक-राजकीय प्रश्न सोडवण्यासाठी झालाच पाहिजे असा आग्रह धरणे अनाटायी आहे.

(८) आंतरविद्याशाखीय एकत्रीकरण :

राजकीय संशोधन ठोस व परिपक्व व्हायचे तर अन्य सामाजिक शास्त्रांचा जास्तीत जास्त उपयोग राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांनी करून घ्यावा. माणूस हा एकाच वेळी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक वगैरे प्राणी असतो. या विविध क्षेत्रांमध्ये आखण्यात आलेल्या रेषा कृत्रिम आहेत. वस्तुतः कोणत्याही एका क्षेत्राचे आकलन अन्य क्षेत्रांचा संदर्भ लक्षात घेतल्याशिवाय होऊच शकणार नाही. माणसाच्या राजकीय वर्तनाला अन्य वर्तनप्रकारांनी जोडूनच अभ्यास लागेल. त्यासाठी आंतरविद्याशाखीय एकत्रीकरण करावे लागेल.

वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाची समीक्षा :

“पारंपरिक दृष्टिकोन केवळ पुस्तकी व चिंतनपर होता, केवळ मोठ्या प्रश्नांचा व नैतिक मूल्यांचाच त्यात विचार होई. समाजाच्या दैनंदिन राजकीय जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या लहान गोष्टींकडे त्यात दुर्लक्ष केले जाई. इतिहास तत्त्वज्ञान यांचा त्यावर विलक्षण पगडा होता” - अशी टीका करून सामाजिक पर्यावरण व व्यक्तीचे वर्तन यांना मध्यवर्ती अभ्यासविषयक वर्तनवादी अभ्यासकांनी केला. आपल्या अभ्यासविषयाला शास्त्रीय स्वरूप देण्याचा खटाटोप त्यांनी केला. पण प्रत्यक्षात पद्धतीशास्त्राची गुंतागुंत, असंबद्ध प्रतिमानांचा (मॉडेल्स) गदरोळ आणि पारिभाषिक संज्ञांचे जडजंबाल एवढेच निष्पन्न झाले. पुढील मुद्यांवर वर्तनवादी दृष्टिकोन टीकास्पद ठरला.

(१) विषयाचे शास्त्रीयीकरण झालेच नाही : पद्धतिशास्त्र कितीही विकसित केले तरी राज्यशास्त्रांचे मूळ स्वरूपच असे आहे की नैसर्गिक शास्त्राच्या अर्थाने शास्त्रीय प्रतिष्ठा त्याला लाभूच शकत नाही. मानवी वर्तन हा विषय उंदीर वा वनस्पती यांच्याप्रमाणे तटस्थपणे अभ्यासलाच जाऊ शकत नाही. नियंत्रित परिस्थितीत प्रयोग करणे सामाजिक शास्त्रांना अशक्य असते. राज्यव्यवस्था व राजकीय प्रक्रिया यांचे स्वरूप इतके चैतन्यमय व नित्य बदलते असते, आणि व्यक्तीच्या राजकीय वर्तनाला वळण देणारे चल इतके असंख्य असतात की त्यांना ‘शास्त्रीय’ चिमटीत अचूक पकडण्याचा प्रयत्न करणे मुळातच वेडगळपणाचे ठरते. आज हाती आलेले निष्कर्ष उद्या चूक ठरणे अटळ असते; कारण ऐतिहासिक शक्तिप्रवाहांची दिशा कधीच कायम राहत नसते. ‘निरीक्षित किंवा निरीक्षणक्षम’ असा फारच थोडा भाग मानवी वर्तनात असतो. तेवढ्याशा निरीक्षणावरून संपूर्ण मानवी वर्तनाचे आडाखे बांधल्यास ते चुकणे अपरिहार्य असते.

(२) पद्धतीशास्त्राचे स्तोम - आशयाचा बळी ! : वर्तनलक्षी दृष्टिकोन पद्धतिशास्त्राच्या सोवळेपणाला व कर्मकांडाला बळी पडून आशयाचा बळी देतो. या दृष्टिकोनातील निरीक्षण-स्पष्टीकरण-भाकीतकथनाच्या नवनव्या पद्धतींमुळे तथ्यसंकलन काटेकोर झाले व प्रतिपादन पद्धतशीर झाले असले तरी विषयाच्या ज्ञानात काडीचीही भर पडली नाही. उलट राज्यशास्त्रात वैचारिक अराजक मात्र निर्माण झाले. तथ्यांचे डोंगर उभे राहिले आणि सारण्या व आकडेवारीचे पेव फुटले, पण राजकीयदृष्ट्या प्रस्तुत असलेल्या महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे राजकीय सिद्धान्त अडगळीत टाकले गेले. हेन्री पॉइन्केरने म्हटल्याप्रमाणे या दृष्टिकोनात “पद्धतींचा सुकाळ, पण निष्कर्षांचा दुष्काळ” दिसून आला. “पद्धतिशास्त्राविषयीची दक्षता आणि ठोस निष्कर्ष यांच्यातील प्रमाण नेहमी व्यस्तच राहात आले.” तंत्र व पद्धती यांचे अवाजवी स्तोम ज्ञानप्राप्तीच्या मार्गात अडसर ठरले.

अभ्यासविषयापेक्षा अध्ययनतंत्रालाच प्राधान्य दिल्यामुळे हे अभ्यासक समकालीन ज्वलंत सामाजिक राजकीय प्रश्नांना समोरे जाऊ शकले नाहीत. मानवी वर्तनाचा अभ्यास करताना त्यांनी हे गृहीत धरले की माणूस म्हणजे समाजरूपी समुद्रावर तरंगणारा केवळ एक ओंडका आहे.

॥ ६४ ॥ राजकीय सिद्धान्त आणि विश्लेषण

वस्तुतः मानवी वर्तन विशिष्ट संस्थात्मक व सामाजिक चौकटीत घटत असते. एवढेच नव्हे तर वर्तनाच्या दर्शनी पृष्ठभागाच्या खाली राहून असंख्य सूक्ष्म व क्लिष्ट घटक त्यावर प्रभाव टाकून असतात. समाजाच्या परिघात असलेल्या गोष्टींचा जास्तीत जास्त वापर करणे व त्यांना समुचित करणे ज्याच्या प्रतिभेला साध्य असते अशा मानवप्राण्याचा अभ्यास करण्याचा दृष्टीने वर्तनशास्त्र पद्धतिशास्त्र खूपच तुटपुंजे ठरले. शास्त्र कितीही परिपूर्ण असो, मानवी वर्तन शास्त्राच्या कधीच सामावू शकत नाही. "शास्त्रीय" राजकीय सिद्धान्त त्याचे स्पष्टीकरणही करू शकत नाहीत आणि भाकीतकथन तर करूच शकत नाहीत. मानवी क्रियाकलापांचा गुंता सोडवण्यासाठी आणि मानवाच्या सर्जनशील क्षमतांचा वेध घेण्यासाठी अत्यंत लवचिक व प्रतिभायुक्त सिद्धान्ताचीच गरज असते.

(३) दुय्यम तिय्यम प्रश्नांना प्राधान्य : ज्यांच्याबद्दल परिमाणन शक्य होईल असे प्रश्न वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी हाताळल्यामुळे अव्वल महत्त्वाच्या अनेक प्रश्नांकडे त्यांच्या हातूने डोळेझाक झाली. स्वाभाविकच त्यांनी मांडलेली प्रमेये व 'सिद्धान्त' निरर्थक ठरले. सिद्धान्त जेव्हा समाजाच्या प्रश्नांना लागू केले जातात किंवा ते प्रश्न सोडवण्यास साहाय्यभूत होतात तेव्हा त्यांना मोल प्राप्त होते. वर्तनलक्षी विद्वानांनाचे सिद्धान्त मुळातच फार तकलादू होते. कायदा पातळीवरचे हे सिद्धान्त परस्परांशीही धड जोडले गेलेले नव्हते, व्यापक समकालीन प्रश्नांवर तर त्यांचा मुळीच संबंध नव्हता. राज्यशास्त्रात कसलीच शिस्त, सुव्यवस्था वा विश्वसनीयता आणू शकले नाहीत, सर्वसाधारण व सार्वत्रिक सिद्धान्तनिर्मिती त्यांना साध्यच झाली नाही.

(४) अभ्यासक केवळ तंत्रज्ञ ठरला : संशोधन प्रत्यक्षात उपयुक्त असलेच पाहिजे असा आग्रह न धरल्यामुळे अभ्यासकांना सामाजिक उत्तरदायित्व असे उरलेच नाही. क्लिष्ट गोष्टींविषयी अतिरिक्त काटेकोरपणा, सार्वत्रिक सिद्धान्तांबद्दल अनास्था, ठोस पुरावे कमी आणि अंदाजच जास्त, इतिहासापासून शिकण्याची तयारी नाही, पोकळ संज्ञांचे आत्यंतिक स्तोम व सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला की संशोधक हे केवळ तंत्रज्ञ किंवा मेकॅनिक होऊन वसते. वर्तनवादी अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासांची यादी प्रचंड लांबलचक होईल, आणि त्यांचे प्रासंगिक निष्कर्षांची व प्रतिमानांची संख्याही बरीच मोठी भरेल, पण समाजशास्त्रीय कल्पकतेचे अभावी त्यांचा सर्व खटाटोप निरर्थक व निरुपयोगी ठरला आहे. त्यांनी आदर्श सिद्धान्त गावू टाकले असून सामाजिकदृष्ट्या अप्रस्तुत व बौद्धिकदृष्ट्या असंबद्ध निरीक्षणांच्या राशी तयार आहेत. कृतक शास्त्राच्या (स्यूडो सायन्स) परिभाषेत त्यांनी अनेक चिरपरिचित सत्येच पुनःपुनः सांगितली आहेत.

(५) मूल्यमुक्त संशोधन अशक्य : राज्यशास्त्रीय संशोधन मूल्यमुक्त करण्याचा संकल्प वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी सोडला होता. पण प्रत्यक्षात तसे होणे अशक्यच होते. 'राजकीय प्रश्नांचे स्वरूपच असे असते की त्यांचा मूल्यनिरपेक्ष ऊहापोह होऊच शकत नाही. योग्यायोग्यतेने अभ्यासकाकडून कळत नकळत होतच असतो. आपले मूल्याग्रह अभ्यासक बाजूला ठेवू शकत नाही.

वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी मूल्यनिरपेक्षतेचे ढोल कितीही बडवले तरी ते स्वतः भांडवलशाही मूल्यव्यवस्थेचे पक्षपाती होते हे सत्य लपून राहिलेले नाही. अभ्यासकांची स्वतंत्र विचारशक्ती खुंटवून त्यांना तांत्रिकतेच्या कसरतींमध्ये व्यस्त ठेवणे हे भांडवलशाही षड्यंत्र वर्तनवादी प्रवाहातून स्पष्ट झाले आहे. आध्यवृत्त्या, मानसन्मान व परदेशदौरे अशी आमिषे टाकून अभ्यासकांना वस्तुस्थितीविन्मुख करण्यात भांडवलदारांनी यश मिळवले आहे. याला बळी पडलेले अभ्यासक आपली सामाजिक भूमिका यथार्थपणे कधीच पार पाडू शकत नाहीत. परिवर्तनवादी मूल्यांचा कैवार घेऊन व परिवर्तनास पोषक सिद्धान्त मांडून ते कधीच पुढे येऊ शकत नाहीत. एवढेच नव्हे तर “मनाच्या डोळ्यांनीच” जे दिसू शकते ते राजकीय वास्तव बघणेही त्यांना शक्य होत नाही. वर्तनलक्षी अध्ययनपद्धतींची औजारे कितीही धारदार असली तरी नवसमाजनिर्मितीची साधये ती साकार करू शकली नाहीत हे लक्षणीय आहे.

(६) आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून राज्यशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य गमावला : इतर सामाजिक शास्त्रांकडून तंत्रे, पद्धती, संकल्पना व सिद्धान्त यांची प्रमाणाबाहेर उधार-उसनवारी वर्तनलक्षी अभ्यासकांनी केल्यामुळे राज्यशास्त्राची अस्मिता, एकात्मता व स्वायत्तताच धोक्यात आली आहे. ही उसनवारी प्रस्तुत की अप्रस्तुत याचा विचार न करता केली गेली त्यामुळे तर गोंधळात अधिकच भर पडली.

(७) वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाच्या मर्यादा : या दृष्टिकोनाचा वापर विशिष्ट परिस्थितीतील विशिष्ट वर्तनाच्या संदर्भातच केला जाऊ शकतो. व्यक्तीचे वर्तन कसे आहे एवढेच तो बघतो. ते कसे होते ? पुढे कसे असेल ? किंवा कसे असावे ? याबद्दल तो काहीच सांगू शकत नाही. अनुभवी राज्यशास्त्रज्ञ, इतिहासकार किंवा नैतिक तत्त्वचिंतकच ते सांगू शकतो. शासकीय धोरणनिर्मितीची प्रक्रिया तिच्या सर्व बाजूंनी अभ्यासणे वर्तनवाद्याला केवळ अशक्य आहे.

यापैकी बहुतेक आक्षेप वर्तनलक्षी अभ्यासक मान्य करतात. त्यांचे म्हणणे एवढेच असते की संशोधनतंत्रे अपुरी व अविकसित असल्यामुळे वरील दोष उद्भवतात. तंत्रे अधिक कार्यक्षम करून ते टाळता येतील. पण वर्तनवाद प्राथमिक अवस्थेत किंवा बाल्यावस्थेत असण्यातून या उणीव निर्माण झाल्या हे मान्य करता येत नाही. वर्तनवादाचे ते अंगभूत दोष आहेत हेच अधिक पटते.

वर्तनवादोत्तर क्रांती :

वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाला ८ - कलमी वैचारिक पाया देणाऱ्या डेव्हिड ईस्टन यांनी दशकभरानंतर या दृष्टिकोनाच्या फलश्रुतीची परखड चिकित्सा केली. प्रचंड पैसा, शक्ती व वेळ खर्ची पडूनही या दृष्टिकोनातून काहीच हाती आले नाही, किरकोळ आणि बहुधा अप्रस्तुत प्रश्नावरच अभ्यासकांनी लक्ष केंद्रित केले असा निष्कर्ष ईस्टनने काढला आहे. तो म्हणतो या काळात जगापुढची सामाजिक-राजकीय व आर्थिक अरिष्टे तीव्र होत होती, पण त्यांचे भानच वर्तनवादी अभ्यासकांनी ठेवले नाही. मानवी समाज विघटनांच्या गर्तेत मोडकळीस आलेला

॥ ६६ ॥ राजकीय सिद्धान्त आणि विश्लेषण
असताना वर्तनवादी अभ्यासक मात्र आपल्या मनोऱ्यात बसून स्थैर्य-सातत्याची प्रतिमाने
उभारण्यात गर्क होते.

आपण गोळा केलेले ज्ञान कशासाठी आहे ? आपले संशोधनकार्य कितपत प्रस्तुत आहे ?
आपला दृष्टिकोन परिपूर्ण आहे काय ? विद्वानांचे सामाजिक उत्तरदायित्व कोणत्या प्रकारचे
आहे ? असे प्रश्न अभ्यासकांना १९८० नंतरच्या दशकात भेडसावू लागले होते. अमेरिकेत
उसळलेल्या नागरी हक्कांच्या चळवळी, शहरी दंगली, पर्यावरणात्मक प्रदूषण, मोठमोठ्या राजकीय
पुढाऱ्यांचे ओळीने झालेले खून, जगभरच्या मानवमात्राची सदसद्विवेकबुद्धी हादरवून टाकणारे
व्हिएतनामचे युद्ध इत्यादी प्रसंगांनी राज्यशास्त्रज्ञांना अंतर्मुख होणे भाग पाडले होते.

वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाच्या जमेच्या बाजू मान्य करून, पुढे राज्यशास्त्राचे संशोधन अधिक
प्रस्तुत व उपयुक्त कसे करता येईल असा भविष्यलक्षी विचार वर्तनवादोत्तर विचारवंत करित
होते. डेव्हिड ईस्टन हा त्यांचा मुख्य प्रवक्ता होता. त्याच्या मते हे जे आत्मपरीक्षण वर्तनवादोत्तर
प्रवाहाने केले ते राज्यशास्त्राच्या व्याप्तीत व उद्दिष्टांत क्रांती घडवून आणणारे ठरले. ज्यांनी
एकत्र येऊन ते केले त्यांच्यात कडूर डाव्या विचारप्रणालीपासून थेट उजव्या विचारप्रणालीचे
अभ्यासक होते. त्या सर्वांच्या दोन प्रमुख मागण्या होत्या : एक प्रस्तुतता व दुसरी प्रत्यक्ष कृती या
वर्तनवादोत्तर क्रांतीची मांडणी डेव्हिड ईस्टनने पुढील सात सूत्रांत केली आहे :

(१) प्रथम आशय त्यानंतर तंत्र : संशोधनतंत्रापेक्षा संशोधनाचा हेतू अधिक महत्त्वाचा
आहे. समाजापुढील तातडीच्या प्रश्नांच्या संदर्भात राज्यशास्त्रीय संशोधन हे अर्थपूर्ण व प्रस्तुत
असायला पाहिजे, नसल्यास ते हाती घेण्याच्या लायकीचेच नव्हे. संशोधन जर प्रस्तुत असेल
तर ते काटेकोर नसले तरी चालेल, कारण अप्रस्तुत तंतोतंतपणापेक्षा प्रस्तुत ढगळपणा पत्करला.

(२) परिवर्तनावर भर हवा : राजकीय वास्तवाच्या वर्णन-विश्लेषणातच व्यस्त
राहिल्यामुळे वर्तनलक्षी दृष्टिकोन स्थितिवादी व परिवर्तनविरोधी ठरला आहे. व्यापक सामाजिक
संदर्भ लक्षात न घेता त्यात तथ्यसंकलन केले गेले, त्यामुळे तो 'सामाजिक पुराणमतवाद'ने
ग्रस्त झाला आहे. वर्तनवाद्यांनी जाणीवपूर्वक यातून बाहेर पडले पाहिजे.

(३) राजकीय सत्याला सामोरे जावे : वर्तनवादी अभ्यासक अमूर्त विश्लेषणात व्यस्त
राहिल्यामुळे त्यांचे तातडीच्या समकालीन पेचप्रसंगांकडे व विवंचनांकडे दुर्लक्ष झाले. एकीकडे
भौतिक समृद्धता वाढत असूनही सामाजिक संघर्ष तीव्र होत आहेत, माणूस भयग्रस्त आहे,
त्याला उद्याची चिंता आहे - अशा परिस्थितीत माणसाच्या खऱ्या गरजा राज्यशास्त्राने सांगायला
हव्यात.

(४) मूल्ये हीच ज्ञानामागची खरी शक्ती : मूल्यविहीन ज्ञान विपरीत हेतूसाठी वापरले
जाऊ शकते. मूल्ये ही राजकारणाच्या अभ्यासात विशेष महत्त्वाची असतात, शास्त्रवादाच्या
आहारी जाऊन वर्तनवाद्यांनी मूल्यांना आपल्या अध्ययनातून हद्दपार केले. आता त्यांनी मूल्यांना
पुन्हा संशोधनात केंद्रवर्ती करावे.

(५) राज्यशास्त्रज्ञांची सामाजिक भूमिका : तटस्थ व वस्तुनिष्ठ संशोधक अशी भूमिका स्वतःकडे घेऊन राज्यशास्त्रज्ञांनी आपली सामाजिक जबाबदारी टाळू नये. ते जर केवळ तंत्रज्ञ असतील तर त्यांना चौकशीचे स्वातंत्र्य कशाला हवे ? किंवा समाजाने त्यांना संरक्षण तरी का द्यावे ?

(६) ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत व्हावे : ज्ञानाचा उपयोग नवसमाजनिर्मितीसाठी झाला आहे. स्वतःची बांधीलकी ओळखून संशोधकांनी कृतिप्रवण होण्याची आज गरज आहे.

(७) व्यवसायांचे राजकीयीकरण अटळ : संशोधन संस्था, मंडळे वा विद्यापीठे यांना यापुढे सामाजिक राजकीय प्रश्नांवर भूमिका घ्याव्याच लागतील. अलिप्त राहून चालणार नाही. तांत्रिक क्षमता त्यांनी मिळवावीच, पण समाजाच्या दैनंदिन व्यवहारांपासून तुटूनच ते शक्य होते असे नाही. त्यांच्या हातून राज्यशास्त्र हे संघर्ष निवारणाचे व परिवर्तनाचे साधन झाले पाहिजे.

सामाजिक शास्त्रज्ञाने काय करावे व कोणते अग्रक्रम बाळगावेत याबद्दलचे महत्त्वाचे मुद्दे वरील सात सूत्रांत आहेत. व्यावसायिक नीतिमत्ता, विज्ञानाचे सामाजिक संदर्भ व विचारवंताची राजकीय भूमिका यासंबंधी त्यात मौलिक प्रश्न उपस्थित केले गेले आहेत.

पण काही टीकाकारांना मात्र अजूनही असे वाटते की वर्तनवादाच्या अंगभूत मर्यादांचा फारसा विचार वर्तनवादोत्तर अभ्यासकांनीही केलेला नाही. त्यांनी फक्त आनुषंगिक प्रश्नच विचारात घेतले आहेत, वर्तनवादावर त्यांनी घेतलेले आक्षेप बरोबर असले तरी वर्तनवादाची आमूलाग्र चिकित्सा करून अंतिम गंतव्य त्यांनी निश्चित केलेले नाही. एका परीने त्यांनी परंपरावाद आणि वर्तनवाद या अंतर्विरोधी प्रवाहांचा समन्वय घालण्याचाच प्रयत्न केला असून तो बराच डळमळीत ठरला आहे. वर्तनवादोत्तर क्रांतीची दिशा अस्पष्ट, अनिश्चित आणि धरसोडीची आहे.

प्रस्तुततेची त्यांची घोषणा केवळ लक्ष वेधून घेण्यासाठी करण्यात आली आहे. वर्तनवादोत्तर अभ्यासकांनी त्यांना अभिप्रेत असलेले राज्यशास्त्र नेमके कसे असेल ? अंतर्गत यादवी, भीषण विषमता, हिंसक आंदोलन, भूमिगत चळवळी, अण्वस्त्रे, लोकसंख्या-स्फोट, राजकीय दडपशाही, वंशद्वेष, सामाजिक न्यायास नकार, व्यक्तिस्वातंत्र्यात कपात - वगैरे असंख्य प्रश्नांना त्यातून उत्तरे कशी मिळतील ? या प्रश्नांची उत्तरे दिलेली नाहीत. त्यामुळे त्यांची सूत्रे म्हणजे पारंपरिक राज्यशास्त्राची केवळ विडंबनात्मक पुनरुक्तीच वाटतात.

वर्तनवादाचा 'वैचारिक पुराणमतवाद' वर्तनवादोत्तर क्रांतीनंतरही कायमच राहिला आहे. सर्व विचारप्रणाली त्यात एकत्र असल्यामुळे त्यांचे राजकीय सिद्धान्त निराकार व निर्गुण झाले आहेत. केवळ वर्तमान संशोधनाविषयीचे असमाधान एवढे एकच कारण त्यांना एकत्र येण्यासाठी सापडले आहे. हे ऐक्य नकारात्मक आहे. त्यांच्या अध्ययनांमधून खऱ्या क्रांतीऐवजी प्रतिक्रांतीचीच शक्यता मोठी आहे. राज्यशास्त्र म्हणजे केवळ आकडेवारी नसते किंवा वर्तमान वास्तव दाखवणाऱ्या तालिका नसतात, तर त्यातून समाजाला एक विचारप्रणाली मिळाली पाहिजे, जिच्या आधारे सामाजिक-आर्थिक संबंधांचे मूल्यमापन, परिष्करण व निर्वचन (इंटरप्रेटेशन)